Inför planprogram i Eldslösa
– nya gravar, hålvägar och boplatslägen

PM 2020:1
Arkeologisk utredning, etapp 1

Östergötlands län, Östergötland, Mjölby kommun,
Mjölby socken, fastighet Eldslösa 10:1 m.fl.

Maria Petersson och Alf Ericsson

Arkeologerna

Inför planprogram i Eldslösa
– nya gravar, hålvägar och boplatslägen

PM 2020:1
Arkeologisk utredning, etapp 1

Östergötlands län, Östergötland, Mjölby kommun,
Mjölby socken, fastighet Eldslösa 10:1 m.fl.

Dnr 5.1.5-00681-2019

Maria Petersson och Alf Ericsson

Arkeologerna

Arkeologerna
Statens historiska museer

Våra kontor
Linköping
Lund
Mölndal
Stockholm
Uppsala

Kontakt
010-480 80 00
info@arkeologerna.com
fornamn.efternamn@arkeologerna.com
www.arkeologerna.com

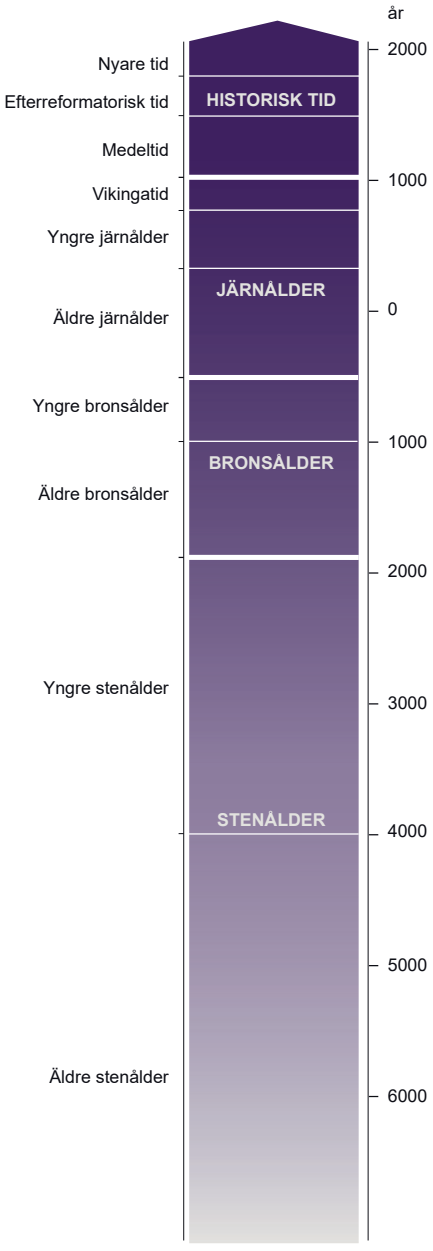

Arkeologerna
Statens historiska museer
PM 2020:1

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor på http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se

Bildredigering och layout: Åsa Östlund, Arkeologerna

Innehåll

Sammanfattning 6

Bakgrund 6

Syfte 7

Metod 7
- Förarbete 7
- Fältinventering 7

Bakgrund 8
- Naturliga förutsättningar 8
- Tidigare utförda arkeologiska arbeten 8
- Mesolitikum (9500–4000 f.Kr.) 8
- Neolitikum (4000–1500 f.Kr.) 9
- Bronsålder (1500–500 f.Kr.) 9
- Äldre järnålder (500 f.Kr.–400 e.Kr.) 10
- Yngre järnålder och äldre medeltid (400–1350 e.Kr.) 11
- Senmedeltid och nyare tid (1350–1850) 12

Resultat 13
- Byar och bebyggelse 13
- Av Alf Ericsson
  - Västra Eldslösa 14
  - Östra Eldslösa 14
  - Mjölby 14
  - Kattkälla 15
  - Kolstad och Råtthemmet 15
- Fornlämningsmiljö och boplatslägen 15
  - Mesolitikum 16
  - Neolitikum och bronsålder 16
  - Äldre järnålder 17
  - Yngre järnålder och tidig medeltid 17
  - Senmedeltid och nyare tid 18

Sammanfattande synpunkter 19

Publik arkeologi 19

Referenser 20
- Web 22
- Arkiv 22
- Historiska kartor 22

Administrativa uppgifter 23

Bilaga. Samtliga lämningar i KMR 24

Sammanfattning

Arkeologerna vid Statens historiska museer (SHM) utförde i september år 2019 en arkeologisk utredning inom programområdet Eldslösa i Mjölby kommun, Östergötland. Området omfattar drygt 480 hektar. Utredningen utfördes genom kart- och arkivstudier samt fältinventering. Utifrån dessa arbeten kan en redogörelse tecknas för de arkeologiska förutsättningarna och för en analys av potentialen inom området. Vid inventeringen gjordes 32 nyfynd av olika slags lämningar, däribland förhistoriska gravar och inte minst hålvägar. Till detta kommer att 85 möjliga boplatslägen har utpekats. Bland dessa finns flera som har stor potential att rymma lämningar från äldre stenålder. Inom området finns även möjliga boplatser från andra tidsperioder. En hällkista, fornborg, stensättningar, hålvägar och skålgropslokaler inom området pekar tillsammans på att området utgjort en centralbygd som varit attraktiv under lång tid där olika aktiviteter avsatt spår i landskapet.

Bakgrund

Mjölby kommun har påbörjat arbetet med att ta fram ett planprogram för ett drygt 480 hektar stort område kallat *programområde Eldslösa* (figur 1). I gällande översiktsplan (2011) finns flera möjliga utbyggnadsområden för bostäder utpekade i Eldslösa. Med anledning av detta har kommunen påbörjat ett planprogram för delar av östra och södra delen av Mjölby tätort. En vision håller på att tas fram för programområdet och inriktningen är att förena befintliga värden med ny bebyggelse så långt det är möjligt. Exploatering inom området kommer att ske etappvis. Parallellt med programarbetet har Mjölby kommun påbörjat en fördjupad översiktsplan för Mjölby tätort. Planprogrammet kommer att bli en viktig pusselbit i den fördjupade översiktsplanen.

Som ett underlag för planarbetet har Arkeologerna, Statens historiska museer (SHM), under hösten år 2019 genomfört en arkeologisk utredning i programområdet Eldslösa. Fältarbetena utfördes av Maria Petersson, Alf Ericsson och Fredrik Molin. De två förstnämnda har författat rapporten.

Syfte

Uppdragets syfte var att utföra en arkeologisk utredning och därigenom med utgångspunkt från arkiv- och kartstudier samt fältinventering redogöra för de arkeologiska förutsättningarna och analysera den arkeologiska potentialen inom området. Resultaten ska kunna fungera som stöd i Mjölby kommuns kommande plan- och beslutsprocesser.

En styrande aspekt vid planeringen och genomförandet av den arkeologiska utredningen var att den ska kunna godkännas av länsstyrelsen som en utredning, etapp 1, enligt Kulturmiljölagen (KML). Arbetet skedde i dialog med Länsstyrelsen Östergötland för att säkerställa att insatsens innehåll var i nivå med kraven i Kulturmiljölagen för en utredning, etapp 1. Målet var att arbetet ska kunna godkännas som en sådan utredning, för att Mjölby kommun vid en kommande ansökan om tillstånd enligt Kulturmiljölagen inte ska behöva göra om detta första steg i den uppdragsarkeologiska processen. Länsstyrelsen har dock framhållit att det trots detta kan bli aktuellt med smärre kompletteringar och liknande, i enlighet med gängse förfarande för godkännande av rapporter för ärenden som skett inom KML.

Metod

Den arkeologiska utredningen har skett i följande steg:

Förarbete

Målet var att inhämta befintlig information ur:

- Mjölby kommuns Översiktsplan, inklusive del 2 Platsanalyser, samt Kulturmiljöprogram (utkast).
- Kulturmiljöregistret (KMR). De registrerade lämningarna bedöms utifrån den nya (2014) Kulturmiljölagens kriterier. Fornlämningsstatusen har uppdaterats vid behov. Den nya lagtexten påverkar särskilt kategorierna bebyggelselämningar och fossil åkermark.
- Historiskt kartmaterial från Lantmäteriet och vid behov kompletterat med uppgifter ur andra arkiv, företrädesvis kyrkoarkiv och ortnamnsregister.
- Eventuella tidigare utförda och redovisade arkeologiska och kulturhistoriska insatser eller bedömningar inom området. Därtill kontroll av eventuella berörda eller näraliggande riksintressen, regionala eller kommunala värdefulla kulturmiljöer samt övrig relevant litteratur.

Fältinventering

Målet var att identifiera och beskriva samtliga ovan mark synliga forn- och övriga kulturhistoriska lämningar och eventuella sammanhållna miljöer samt att identifiera, avgränsa och beskriva ytor där sannolikheten för fornlämningar dolda under mark bedöms vara stor.

Inventeringen skedde till fots över hela ytan. Inom de områden som var särskilt intressanta för stenålderslämningar besiktigades markskador och rotvältor. Fältinventeringstakten beräknades på en genomsnittlig täckningsgrad om 30 hektar per arkeolog och dag.

Länsstyrelsen kräver generellt en takt om 25–30 hektar per dag för att arbetet ska kunna godkännas som en fullgod utredning. I detta fall bedömdes 30 hektar vara en rimlig nivå per dag, eftersom en större deponianläggning samt bebyggelse och andra anläggningar finns inom det aktuella området.

Efter avslutat fältarbete registrerades samtliga nyfynd i Kulturmiljöregistret (KMR). I samband med detta erhöll lämningarna ett unikt L-nummer, som är sökbart via den öppna söktjänsten Fornsök.

Bakgrund

Naturliga förutsättningar

Det aktuella utredningsområdet ligger i brytzonen mellan Östgötaslätten och mera kuperade områden söder härom. Det ligger på nivåer mellan 115 och 150 meter över havet. I områdets norra delar är terrängen småkuperad och bildad genom isälvsavlagringar. Markunderlaget är sand omväxlande med berg i dagen. Detta område är skogbevuxet, företrädesvis av barrskog. I områdets mellersta delar är marken planare och markunderlaget består istället av varvig lera och grovmo, omväxlande med ställvis berg och morän. I väster är en långsträckt sluttning ner mot Svartån, även denna med markunderlaget varvig lera. Här är marken i huvudsak uppodlad. Undersökningsområdets västgräns utgörs av Svartån, i anslutning till vilken det finns svämsediment. I områdets södra del slutligen, finns ett stort område med mossmark på en nivå av cirka 115 meter över havet.

Tidigare utförda arkeologiska arbeten

Det har genomförts fem arkeologiska insatser, som innefattat grävningar, inom undersökningsområdet (Karlenby 2014; 2015; Nyberg 2017; Olofsson 2017). I områdets nordligaste del undersöktes och borttogs ett gravfält år 1937 (L2011:5624). Här fanns en skelettgrav samt fyra oregelbundna stensättningar med brandgravar. Bland fynden kan en nål, en skära och en fibula särskilt nämnas. Dessa pekar mot en datering till äldre järnålder, närmare bestämt yngre förromersk eller äldre romersk järnålder. I anslutning till det aktuella områdets norra del har utförts arkeologisk utredning och förundersökning inom ett 45 hektar stort område (Karlenby 2014; 2015). Här fanns två områden med förhistoriska lämningar som inte var synliga ovan mark, dels ett område med en hydda från 6000 f.Kr., dels ett område med kokgropar från århundradena före Kristi födelse. Omedelbart söder om det aktuella området påträffades också enstaka indikationer på förhistoriska aktiviteter som inte var synliga ovan mark och där heller inga dateringar erhölls (Olofsson 2017).

Mesolitikum (9500–4000 f.Kr.)

Mesolitikum eller jägarstenålder avser perioden från inlandsisens avsmältning, när människorna följde den vikande iskanten norrut – i Östergötland sker det cirka 9500 f.Kr. – fram till cirka 4000 f.Kr., när jordbruket introducerades. Från perioden finns inga ovan mark synliga lämningar bevarade i södra delen av Sverige utan vår kunskap om perioden härrör från lösfynd och arkeologiska undersökningar.

Under mesolitikum finns mycket som talar för en mångsidig ekonomi med ett varierat näringsfång byggt på insamling och jakt.

Till större mera permanenta bosättningar har hört ett flertal små resursplatser med specifika tillgångar (Carlsson & Helander 2014). Vid Mörby cirka åtta kilometer väster om det aktuella området har undersökts en boplats med dateringar från cirka 8500–7000 f.Kr. (Kaliff m.fl. 1997). Här fanns en hydda till vilken kopplades två aktivitetsområden. Det ena utgjordes av ett område med härdar, där aktiviteter som redskapstillverkning och skinnbearbetning. Fyndmaterialet från platsen var sparsamt. Lämningarna vid Mörby låg på en nivå av cirka 125 meter över havet och har ursprungligen legat vid en igenväxande sjö. Boplatsen har varit en inlandsboplats i förhållande till dåtidens havsnivå. Inom Sjunningsfält i Mjölby, på sandig mark, kant i kant med det aktuella undersökningsområdet, har undersökts delar av ett mesolitiskt hus, daterat till cirka 6000 f.Kr. (Karlenby 2015:19f). Inte heller denna bosättning har varit havsstrandbunden utan andra faktorer har styrt lokaliseringen.

Neolitikum (4000–1500 f.Kr.)

I Östergötland finns synliga lämningar först från periodens senare del. Det rör sig om hällkistor, en form av stenkammargravar. Förutom dessa finns en stor mängd lösfynd och flera undersökta boplatser.

I och med neolitiseringen (3950–3650 f.Kr.), verkar det ekonomiska underlaget i den mesolitiska jägar- och samlarekonomin ha drygats ut med sädesodling och boskapsskötsel, dock utan vare sig någon större ekonomisk eller rumslig förändring (jfr Carlsson & Helander 2014). Människorna har fortsatt att återvända till de platser som var kända och besökta redan under jägarstenålder. Exempel på detta finns från Hulje, knappt fyra kilometer från det aktuella området, där ett hus med spår av kringaktiviteter och sädesodling har undersökts (Carlsson 2014). Vid Bleckenstad cirka fyra kilometer söder om det aktuella området har en liten gård undersökts (Eklund & Larsson 2002). Vid Abbetorp undersöktes lämningar av ett hus, belägen på fastmark i kanten av en våtmark (Molin & Molin 2003). Det finns all anledning att anta att landskapsutnyttjandet under perioden var spritt på många platser, var och en med en specifik roll i det varierade näringsfånget. Många undersökta neolitiska bosättningar har legat i anslutning till våtmarker och rinnande vattendrag, även mindre sådana (Hedvall 1996; Stenvall 2007; Molin & Molin 2003).

Senneolitikum (2400–1800 f.Kr.) var den period då en fast jordbruksbebyggelse etablerades i stora delar av Norden. Hällkistor, en typ av gravar med många begravda individer, utvisar var sådana fasta bygder funnits (Skoglund 2005). I hela Östergötland finns 43 hällkistor, spridda i länet. I Svartådalen finns tre hällkistor, varav en ligger inom det nu aktuella området, och vi får räkna med att dalgången har hyst tidig, fast bondebebyggelse.

Bronsålder (1500–500 f.Kr.)

Från bronsålder finns lämningar som ännu är synliga i landskapet, nämligen gravar av typerna högar och rösen, hällristningar (särskilt då figurativa) samt vissa skärvstenshögar. De lösfynd som påträffats från perioden har ofta deponerats i våtmarker som offer. En del fynd kommer också från förstörda gravar. Endast ett fåtal boplatser/gårdar från perioden har undersökts arkeologiskt i länet (Kaliff 1999).

En ofta framförd hypotes är att trakten kring Norrköping, tillsammans med Linköping och Tåkernområdet, utgjort Östergötlands

tre centralområden under bronsåldern (Kaliff 1999 och där anförd litteratur). Områdena karaktäriseras av att det finns stora boplatser med spår av fast bebyggelse från hela bronsåldern, hällristningar med figurmotiv, gravar, skärvstenshögar och lösfynd från perioden (Nilsson 2017; Borna Ahlkvist 2002; Nielsen 2005:204–235). Mjölby-området ligger alltså mellan två av de utpekade centralområdena och här finns få lämningar som tydligt kan hänföras till perioden. Mindre än en mil från det aktuella området ligger dock Vistad i Väderstad socken, en plats som sannolikt ska tolkas som en boplats från yngre bronsålder (jfr Larsson 1993; Larsson & Hulthén 2004).

Bronsålderns jordbruksekonomi i regionen anses ha varit mest inriktad mot boskapsskötsel och det finns arkeologiska spår av välorganiserad betesdrift spridda i landskapet från perioden cirka 800 f.Kr.–Kristi födelse (Petersson 2006). Härdar, kokgropar och ibland hyddlämningar visar på de platser som regelbundet besökts, där herdar och djur vilat och ibland övernattat. Vid de stora undersökningarna för E4:ans breddning, som berörde övergångsbygden mellan slätt och skog framkom inga boplatsspår från bronsålder, däremot förekom regelbundet att enstaka anläggningar fick dateringar till yngre bronsålder. Detta har tolkats som spår av den välorganiserade betesdriften, som nämns ovan. Vid Sjunningfältet i Mjölby undersöktes flera härdar och en av dem daterades till förromersk järnålder (Karlenby 2015). Härdarna föreföll vara ensamliggande och om så verkligen är fallet, kan de sannolikt relateras till periodens välorganiserade betesdrift.

Äldre järnålder (500 f.Kr.–400 e.Kr.)

De lämningar från förhistoriska perioder som vi ännu kan se och uppleva i landskapet härrör till övervägande del från äldre järnålder. Ensamliggande gravar, gravfält, stensträngar, fossila odlingsytor, skålgropslokaler, fornborgar och husterrasser är lämningstyper som förekommer i Östergötland. Med utgångspunkt i dessa samt i arkeologiskt undersökta bebyggelseplatser kan äldre järnålderns landskap, gårdar och markanvändning rekonstrueras med ganska stor detaljeringsgrad. Analyser av det arkeologiska materialet kan bidra till att belysa lokalsamhällets sociala nätverk och samhällets organisation både lokalt och mera övergripande.

Under förromersk järnålder (500 f.Kr.–Kristi födelse) etablerades gårdar på många platser runt om i Östergötland. Den bebyggelsestruktur som då lades fast förtätades kring Kristi födelse, som för övrigt förfaller vara den största expansionsperioden under förhistorisk tid (Petersson 2014b:33–53). Framför allt är det bland de små gårdarna som det sker en stor ökning i antal. Ett mönster framträder med stora gårdar, till vilka varit knutna en eller flera små enheter. Dessa har tolkats som underlydande till de stora, och människorna som bott på de små gårdarna har stått i beroende till de som ägt de större gårdarna. Dessutom har det funnits medelstora gårdar, som i många fall saknat underlydande små gårdsbruk. Inom avgränsade bygder har gårdarna varit organisatoriskt sammanbundna och någon av de större gårdarna har haft överhöghet. Centralplatsområden, med inflytande som gått utöver det lokala har identifierats i det arkeologiska materialet i Norrköpings- respektive Linköpingsområdet.

Hulje vid Mjölby är ett område där många större arkeologiska undersökningar skett (Carlsson m.fl. 1996; Petersson 2014a:26–34,

2015; Zetterlund & Petersson 2019). Från äldre järnåldern finns indikationer på att Huljeområdet utgjort en sammanhängande bygd, och området kan tjäna som ett exempel på vilka komponenter vi kan förvänta oss i ett sådant lokalt sammanhang. Centralt i området, cirka 300 meter väster om den historiska bytomten, ligger en boplats med en gård från yngre förromersk och romersk järnålder (ca 200 f.Kr.–400 e.Kr.). Denna är placerad mitt i ett större förhistoriskt landskapsrum, som i historisk tid varit brukat som åkermark. Delar har förmodligen varit åkermark även i förhistorisk tid, resten har sannolikt använts som betesmark och äng.

Äldre järnåldern kännetecknas i området av en jordbruksekonomi som dominerats av husdjurshållning med nötkreatur samt där skalkorn odlats för konsumtion. Husdjuren förefaller sällan ha varit vinterstallade i modern mening, utan har vistats ute även vintertid (jfr Petersson 2006). Från perioden finns tecken på en specialisering inom jordbruksekonomin, där inriktningen på djurhållningen varierat mellan näraliggande gårdar (Petersson 2014a). Den undersökta gården vid Hulje har haft inriktning mot mjölk och här fanns spår av förädling av mjölken. Binäringarna har, tillsammans med djurhållningen, spelat en viktig roll i att skapa ett överskott. Vid Hulje har järnproduktion varit en sådan binäring.

Landskapsrummets gränser har markerats med gravfält, på ett sätt som var typiskt för perioden. Ett av dessa gravfält var det stora Kungshögagravfältet. Spritt i landskapet finns ytterligare ett antal mindre boplatser som varit samtidiga med den större. I området finns också ett stort antal mindre uppstickande berg med skålgropar. Forskare har menat att dessa har varit koncentrerade till de mest värdefulla betesmarkerna (Bengtsson 2004). På ett avstånd av cirka 300 meter från den stora boplatsen har funnits en rituell plats, som varit knuten till det lokala sammanhanget. Här har gemensamma måltider tillagats och ätits och föremål har offrats i en liten bäck och i en brunn som grävts i bäckens kant. En väg har lett fram till den rituella platsen och delar av vägen har varit i bruk fram i modern tid. Det forntida landskapet har således haft en mycket tydlig ekonomisk aspekt, samtidigt som en rituell aspekt ständigt varit närvarande.

Yngre järnålder och äldre medeltid (400–1350 e.Kr.)

Från yngre järnålder (400–1050 e.Kr.) finns, bland ännu synliga lämningar, framför allt gravfält bevarade. Det rör sig om höggravfält, placerade i närhet till de historiska bytomterna.

På många platser i Östergötland har äldre järnålderns bebyggelselägen övergivits i periodens slut eller under folkvandringstid (400–550 e.Kr.) (Hedvall 1995:34). Detta är en del i ett större skeende, känt från hela norra Europa. Nyare forskning ha framhållit att flera stora vulkanutbrott under perioden 536–547 e.Kr. orsakat klimatförändringar som i sin tur varit utlösande för stora samhällsförändringar. I Östergötland ser vi att samhället redan dessförinnan stagnerat i utvecklingen.

Nya bebyggelselägen på eller i anslutning till de historiska bytomterna har därefter tagits i anspråk. Ny forskning från Danmark visar att detta, liksom fastläggande av gränser mellan gårdar och byar, skett cirka 600 e.Kr. (Hansen 2015). Resultat från Östergötland tyder på att vissa bytomter tagits i anspråk ungefär vid samma tid (Lindeblad & Tagesson 2005:236–281). När krisens akuta skede varit över

är det ett förändrat samhälle som möter i det arkeologiska materialet. Ett nytt byggnadsskick vinner insteg, gårdstomterna utformas på nytt sätt, eliten träder fram på ett tydligare sätt och handeln tar fart.

Ofta har äldre järnålderns gravfält övergivits, när nya gravfält tagits i bruk under 600-talet. På det stora Kungshögagravfältet i Mjölby finns dock gravar från såväl äldre som yngre järnålder. I närheten av Huljeboplatsen påträffades också en skelettgrav med vikingatida datering (Carlsson m.fl. 1997:50f). Graven var orienterad öst–västlig riktning och tolkas som en tidigkristen begravning. Sådana förekommer ibland i utkanten av yngre järnålderns hedniska gravfält. Kanske visar skelettgraven platsen för Skrukebys gårdsgravfält?

I Östergötland finns ett stort antal medeltida kyrkor, som är de tydligaste exponenterna för perioden tillsammans med de städer, borgar och slott som har medeltida ursprung. För övrigt finns få tydliga lämningar i landskapet. Medan vissa bytomter torde vara etablerade under yngre järnålder, kan många härröra från medeltid. Tiden kring år 1000 verkar ha varit en period när nya gårdar etablerades och gamla avvecklades. Skriftliga källor visar i alla händelser att många byar har existerat redan på medeltiden. Tidig medeltid är också en period när många torp tillkom. Vägar och vägsystem som relaterar till bytomterna torde ha anlagts när bebyggelsen lokaliserats till dessa platser. Hålvägar är en lämningstyp som inte kan dateras enbart genom utseende. I gruppen finns förhistoriska vägar men många av dem kan härröra från historiska perioder.

Senmedeltid och nyare tid (1350–1850)

Digerdöden i mitten av 1300-talet har varit en starkt bidragande orsak till den medeltida agrarkrisen. Forskare har räknat med att mellan en tredjedel och hälften av all bebyggelse lades öde (Bååth 1983). Särskilt den under tidigmedeltid etablerade torpbebyggelsen drabbades. I det arkeologiska materialet från västra Östergötland ser vi att lokalsamhället verkar ha börjat återhämta sig under 1400-talet. 1500-talet verkar ha varit en expansiv period med högkonjunktur (Myrdal & Söderlund 1991). I västra Östergötland finns tecken på intensivt markutnyttjande med tillfälligt odlade åkrar belägna i hagmarken. Under 1600-talet anläggs åter nya torp. Soldattorp kopplade till Indelningsverket som tillkom kring år 1680, i de flesta socknar men det var först under 1700-talet som torp kopplade till enskilda gårdar börjar uppträda i större antal. Torpetableringarna fortsätter under 1800-talets första hälft. Många av de senast anlagda torpen kom att bli de första att överges.

Resultat

Byar och bebyggelse

Av Alf Ericsson

Utredningsområdet ligger på östra sidan av Svartån, i vad som före stadstillkomsten år 1920 var Mjölby socken. På andra sidan ån låg Sörby socken, som år 1791 uppgick i Mjölby församling. I världsligt avseende ingick Mjölby socken alltsedan tidig medeltid i Vifolka härad. I varierande grad berörs sju historiska ägoområden (byterritorier), däribland kyrk- och kvarnbyn som gett namn till socknen (figur 2). De berörda enheterna är Eldslösa (Västra och Östra), Mjölby, Kolstad, Kattkälla, Rothemmet (Råtthemmet) och Karemålen. Av den sistnämnda berörs endast en smal remsa längst i norr. Västra och Östra Eldslösa utgjorde skilda byar och behandlas därför nedan var och en för sig. Notabelt är emellertid att man under medeltiden vanligen inte specificerade om en gård eller ett jordstycke låg i Västra eller Östra Eldslösa, utan det räckte i regel med att ange att jordägan låg i Eldslösa. Så var till exempel fallet med den gård som Vadstena kloster hade i Eldslösa. I vissa fall uppges dock var jordägan ligger, vilket visar att Eldslösa bestod av två skilda byar senast under medeltiden. *Rothemmet* är en sentida namnförsköning av *Råtthemmet*, som är gårdens ursprungliga namn. Vid tiden för laga skiftet i mitten av 1800-talet hette gården fortfarande Råtthemmet. Namnet ska ses i samband med utjorden Kattkälla. Vi har här ett exempel på två ortnamn som på ett välbekant sätt relaterar till varandra, nämligen ”katt och råtta”. *Eldslösa* och *Kolstad* är förhistoriska ortnamn, troligtvis från mellersta järnåldern, medan Kattkälla och troligen också *Råtthemmet* är från medeltiden. Av ägofigurerna att döma (figur 2) är Kattkälla avsöndrat från Mjölby, medan Råtthemmet är avsöndrat från Kolstad. *Mjölby* är ett medeltida ortnamn. Huruvida kvarnbyn är avsöndrad från Eldslösa eller går tillbaka på en förhistorisk enhet som hetat något annat är ovisst.

Utredningsområdet omfattas huvudsakligen av mark som tillhörde Eldslösas båda byar. Det finns därför anledning att lite närmare granska detta ortnamn. Eldslösa omtalas i ett flertal medeltida handlingar. Av flera belägg framgår att den ursprungliga namnformen är *Edslösa*, exempelvis ”j edzlosa” 1427 (SDHK-nr 20925). Förleden *ed* är bildat till ett i vårt språk ej kvarvarande verb med betydelsen ’gå’. Ordet *ed* användes om ställen där man gick och erhöll därav innebörden ’gångstråk, gångställe, väg’. Framför allt kom ordet att användas om vandringsstråk mellan vatten eller utmed vatten och förbi forsar, där man kunnat vada. Efterleden *-lösa* är ett i Östergötland tämligen vanligt förekommande ortnamnselement. Ortnamnen på *-lösa* har diskuterats flitigt inom forskningen. Det förslag som vunnit flest anhängare går ut på att lösa sammanhänger med ordet *ljus* och har betytt ’ljusning (i skog), glänta, äng’ eller dylikt. Det kan med andra ord ursprungligen ha syftat på betesmarker och andra utglesningar av skog i samband med fast bebyggelse under järnåldern. Förleden i *lösa*-namnen utgörs oftast av terräng- eller naturbetecknande ord, något som passar bra i fallet E(l)dslösa (SOL).

E(l)dslösa synes med andra ord under järnåldern ha utgjorts av en öppen bygd omgiven av skogstrakter. Genom denna bygd fanns vandringsstråk på vilka man tagit sig fram torrskodd utmed vattendrag, sjöar och sankmarker. Det är mot denna bakgrund som de talrika förekomsterna av hålvägar i utredningsområdet ska förstås.

Västra Eldslösa

Eldslösa (*in Esløsum*) omtalas första gången i Karl Estridssons testamente 1286 (SDHK-nr 1336). Karl, som var både riddare och riksråd, ihågkommer ett flertal personer och institutioner med rika gåvor, däribland munkarna i Alvastra, som får ¼ attung jord i Eldslösa. Huruvida jorden låg i Västra eller Östra Eldslösa är oklart. Första gången Västra Eldslösa (*occidentali ozløso*) omtalas specifikt är i ett salubrev 1341 (SDHK-nr 4670). Köpet gjordes av dominikansystrarna i Skänninge (S:ta Ingrids kloster) och omfattade två attungar jord. I denna äga ingick förutom en tomt med byggnader också åkrar, ängar och skogsbeten. Ägan synes ha motsvarat en tämligen stor och välutrustad bondgård.

Den äldsta kartan över Västra Eldslösa är från år 1689 och av denna framgår att det fanns fem gårdar i byn och att deras byggnadstomter låg på rad inom en gemensam bytomt (figur 3) (LSA D13:42-3 50-1). Bilden är i princip oförändrad på yngre kartor (LSA D68-8:4; LMA 05-MJÖ-88). Bytomten har registrerats under beteckningen L2019:4403.

Östra Eldslösa

Östra Eldslösa (*østre edzløøsa*) omtalas första gången år 1482 (RA C23 f. 7). Eftersom Västra Eldslösa omtalas redan år 1341, kan vi förutsätta att Östra Eldslösa existerade redan då. Den äldsta kartan över byn är från 1691 (LSA D13:42-3 50-1). Av denna och yngre kartor (LSA D68-8:2; D68-8:5) framgår att det fanns tre gårdar i byn. Gårdarna låg samlade i en oregelbunden klungby och skilde sig på detta sätt från Västra Eldslösa, som var en radby. Bytomten har registrerats under beteckningen L2019:4407.

Bytomten ligger påfallande långt västerut, inte långt från gränsen till Västra Eldslösa. Det normala var att gårdarna i en by låg centralt inom ägorna, på gränsen mellan byns båda gärden, men så var inte fallet i Östra Eldslösa. En närmare analys av varför så inte var fallet faller utanför ramarna för den här kortfattade översikten.

Mjölby

Undersökningsområdet faller inom Mölbys tämligen vidsträckta utmark, den så kallade Mjölby skog (figur 2). Mjölby omtalas första gången på 1260-talet i samband med landsvägen mellan nämnda ort och Skänninge ”viam que ducit a mylloby ad skænningiam” (SDHK-nr 813). En vattenkvarn i Mjölby omtalas första gången 1285 ”molendinum quod in mylluby possedimus” (SDHK-nr 1317). Förleden i ortnamnet innehåller en genitivform av fornsvenskans *mylna*, *mylla* med betydelsen ’mölla, kvarn’. Sedermera har den anslutits till ordet *mjöl*. Eftersom fallen i Svartån nyttjades för kvarndrift först under tidigt 1200-tal (eller möjligtvis sent 1100-tal) kan ortnamnet inte vara äldre än så. Det är som sagt ovisst om *Mjölby* är ett nytt namn på en gammal enhet eller ett namn som tillkom när kvarnbyn avsöndrades från en äldre enhet, närmast Eldslösa.

Kattkälla

Kattkälla är ett ovanligt ortnamn, men är känt från några andra landskap i Sverige. Inte långt från Mjölby, i Hogstads socken, fanns på 1600-talet en bebyggd utjord som hette *Katthemmet*. Kattkälla var också en utjord, det vill säga en obebyggd fastighet. Utjordarnas uppkomst är omdiskuterad och kan ha haft flera olika orsaker, men den kanske viktigaste var den agrarkris som följde efter digerdöden under senmedeltiden, då många små gårdar övergavs till följd av folkminskningen. Den äldsta kartan över Kattkälla är från år 1695 (figur 4; LSA D18:10:3). På denna redovisas förvisso en liten gård (⅛ hemman) men den kamerala beteckningen utjord tyder på att den troligen inte var gammal. Däremot kan Kattkälla tidigare, det vill säga före den medeltida agrarkrisen, innan den blev utjord, ha varit en gård. Av ägofigurerna att döma är Kattkälla avsöndrad från moderbyn Mjölby (figur 2).

Kattkällas gamla ägor är numera nästan helt bebyggda med villor och småhus. En mindre del i öster faller emellertid inom det aktuella området. Här finns en hålväg (figur 5) som tämligen väl sammanfaller med en väg på en karta från år 1695.

Kolstad och Råtthemmet

Kolstad är en by med förhistoriska anor. Förleden i ortnamnet är mansnamnet Kol. Kolstad (*in Culstadhum*) omtalas första gången år 1305 (SDHK-nr 2096). Den äldsta kartan är från år 1698 och av denna framgår att det fanns fyra gårdar och en utjord i byn (LSA D68-19:1). Längst i norr ligger Råtthemmet. I kartans beskrivning kallas bebyggelsen *Råtthemstorpet* och det uppges vara byggt på Kolstads ägor samt att det har tre små åkerlyckor. Av kartan framgår också att det till Råtthemmet finns en skog på vilken svedjebruk har bedrivits. En separat karta över Råtthemmet upprättades inför laga skiftet år 1845 (LMA 05-MJÖ-101).

Den lilla gården eller torpet kallas numera Rothemmet, vilket är en försköning av det ursprungligen nedsättande ortnamnet. Gården har emellertid inte bara ändrat sitt namn, utan också bytt plats. Platsen för det gamla Råtthemmet kallas numera Axelsborg.

Fornlämningsmiljö och boplatslägen

I detta avsnitt beskrivs resultaten av den arkeologiska utredningen. Nyfynd av enskilda lämningar och sedan tidigare kända lämningar som återbesökts vid denna utredning sätts in i en lokal kontext. Sammanlagt rör det sig om 77 lämningar, varav 32 nyregistreringar, alltså en ökning med 42 %. Lämningarna redovisas i figur 9. Av tekniska skäl redovisas inte alla lämningsnummer på kartan, men finns i bilagan och är sökbara via Fornsök.

Med boplatslägen avses möjliga lägen för förhistoriska boplatser, vilka utgör utredningsobjekt, alltså utpekade områden där ytterligare arkeologiska insatser kommer att krävas för att fastställa om här finns fornlämningar. Vägledande principer för urvalet av boplatslägen beskrivs i texten nedan, där dessa också diskuteras med utgångspunkt i områdets fornlämningsbild. Presentationen är uppdelad periodvis.

Mesolitikum
Nivåerna inom området ligger mellan cirka 115 och 150 meter över havet. I äldsta tid är detta havsstrandbundna höjder intill Yoldiahavet, cirka 9500 f.Kr. och tidigare. För senare tider har det istället rört sig om inlandsaktiviteter. I utredningsområdets norra del finns ett område med sandiga isälvsavlagringar. Sådana områden, och särskilt kanter och gipar i dessa, har varit platser dit människor sökt sig under mesolitikum. Området kan jämföras med t.ex. Malmen i Linköping, där lämningar från mesolitikum och framåt har undersökts (Westermark 2016).

Lokaliserande faktorer har för särskilt neolitisk tid varit markslagsskiftet, det vill säga tillgången till två olika marktyper, där de lätta jordarna uppe på isälvsavlagringen kunnat brukas som åkrar, medan lermarken med gräsväxt använts som betesmark för husdjur. Mikrotopografiska faktorer som höjder, berg i dagen, bäckraviner och små våtmarker har också verkat lokaliserande under såväl mesolitikum som neolitikum. I anslutning till sådana finns ofta möjliga boplatslägen. Mot kanten av isälvsavlagringen, ett hundratal meter från en tidigare våtmark, framkom vid denna utredning en boplats med två ansamlingar av skärvsten, sannolikt rester av härdar, spridd skärvsten samt fynd av sju kvartsavslag av jämngod kvalitet (L2019:6723). Boplatsen låg cirka 50 meter nordöst om ett område där spår av mesolitisk närvaro, med bland annat lämningar av ett hus från cirka 6000 f.Kr., har undersökts (L2008:7466) (Karlenby 2015), och det finns all anledning att anta att de nu framkomna lämningarna tillhör samma period.

Det finns inga sjöar inom området, däremot finns ett stort våtmarksområde i områdets södra del. Detta kan ha utgjort en lokaliserande faktor för mesolitiska aktiviteter som jakt och fiske. Senare kan våtmarken sannolikt dessutom kopplas till betesdrift. De fasta punkter som har funnits i anslutning till våtmarken har varit attraktiva platser under alla tider, även mesolitikum. De utlagda boplatslägena finns inom de höjdpartier som omgivit våtmarken. Liksom för isälvavlagringen har skyddade lägen intill höjder och berg i dagen fungerat som lokaliserande, i kombination med ytor med dränerande markunderlag. Små mikrolägen kan finnas insprängda inom större områden med mindre attraktiv terräng. Vid Högby och Mörby har mesolitiska boplatser undersökts i just sådana fastmarkslägen intill våtmarker (Larsson 1996; Kaliff m.fl. 1997). På båda dessa platser fanns dessutom lämningar från järnålder respektive neolitikum. Platserna visar på våtmarksanknutet markutnyttjande över tid, något som bör vara relevant även i det aktuella sammanhanget. Slutligen måste Svartån nämnas i detta sammanhang. Svartån har representerat såväl en ekonomisk resurs som en möjlighet till kommunikation.

Neolitikum och bronsålder
I den södra delen av utredningsområdet finns en hällkista (L2011:5021), vilken torde dateras till senneolitikum (2400–1800 f.Kr.) eller möjligen tidigaste bronsålder. Vi kan förvänta oss att det funnits minst en samtida bosättning/gård någonstans i hällkistans närhet. Hällkistan visar att Eldslösaområdet kan räknas till den neolitiska bygden i Svartåns dalgång. Dessutom kan det finnas neolitiska bosättningsspår t.ex. i sluttningarna ner mot Svartån, men även på andra platser som bedöms som goda boplatslägen. I övrigt finns inga lämningar eller fynd som kan kopplas till bronsålder inom utredningsområdet.

Äldre järnålder

Äldre järnålder är den period som, förutom historisk tid, avtecknar sig tydligast inom utredningsområdet. I området finns två kända gravfält från perioden, varav det ena är undersökt och borttaget. Det senare (L2011:5624) låg i områdets allra nordligaste del och torde dateras till yngre förromersk eller äldre romersk järnålder. I områdets norra del finns också ett gravfält bestående av nio runda stensättningar och tre resta stenar samt fem klumpstenar som kan ha ingått i en domarring (L2011:4071). Gravformerna indikerar en datering till äldre järnålder, domarringar tillhör ofta folkvandringstid.

Ensamliggande stensättningar finns på många av impedimenten i området och vid utredningen framkom ytterligare fyra tidigare okända stensättningar. Tillsammans med flera skålgropslokaler indikerar de en förhållandevis intensiv markanvändning under äldre järnålder. Särskilt tydligt är detta inom området med åkermark i det aktuella områdets centrala delar. Här finns alltså all anledning att förvänta sig att det har funnits ett flertal gårdar under äldre järnålder. Sannolikt ska vi förvänta oss att det inom området funnits en struktur med större och mindre gårdar, som beskrivits ovan. Erfarenhet från andra platser visar att det betyder att man kan förvänta sig att hitta lämningar av gårdar, såväl i de bästa lägena som i mindre bra lägen. En jämförelse kan vara Huljetrakten i norra Mjölby. Vid utredningsgrävning inom ett 21 hektar stort område framkom fem eller sex boplatser med trolig datering till brons-/järnålder samt fyra områden med fossil åkermark (Zetterlund & Petersson 2019).

Inom det aktuella området finns också flera stensträngar, det vill säga raserade hägnadsmurar som oftast dateras till äldre järnålder, men också kan ha tillkommit under medeltiden (Petersson 2006).

En fornborg (L2011:4564) ligger centralt inom området. Generellt anses fornborgar ha tillkommit under folkvandringstid (400–550 e.Kr.). De har kopplats till försvar och tillflykt undan fiender, en del har tolkats som befästa gårdar och andra har kopplats till ritual. Fornborgen i Eldslösa ligger mitt i bygden, för tillflykt finns näraliggande skogsmarker. Borgen ligger på en mycket blockrik höjd med en våtmark på ena sidan. Tolkningen utifrån dess karaktär blir att fornborgen kan ha haft en rituell aspekt, även om sådana lämningar ofta varit flerfunktionella. Sådana fornborgar har också kunnat visas ha en koppling till tidens elit, något som indikerar att en större boplats kan finnas i närheten.

Yngre järnålder och tidig medeltid

Inom det aktuella området finns två historiska bytomter; Östra Eldslösa och Västra Eldslösa (L2019:4407 och L2019:4403). Båda tomterna har medeltida belägg. En möjlighet är att det kan finnas spår av bebyggelse från yngre järnålder på och i omedelbar närhet till dessa. En annan möjlighet är att de tillkommit i medeltidens början.

Det finns inga kända gravfält från yngre järnålder inom utredningsområdet, men på ett impediment inom åkermarken till Östra Eldslösa finns en hög (L2011:5022). Högen kan möjligen i detta fall dateras till yngre järnålder.

Senmedeltid och nyare tid

Inom Östra Eldslösa fanns ett torp markerat på 1600-talskartan (L2019:4354). Möjligen kan det ha ett medeltida ursprung.

Inom utredningsområdet finns ett stort antal hålvägar och det gäller särskilt områdets norra, sandiga del, där också många nyfynd gjordes. Hålvägen L2011:5768 går i den västra gränsen för enheten Kattkälla, där det redan på den äldsta kartan från år 1695 finns markerat en väg. Vägen följer en svacka i terrängen och leder mot Mjölby. Längst i öster, inom Kolstad bys ägor, finns några hålvägar (L2011:5636) som också följer en väg, markerad på den äldsta kartan över Kolstad från år 1698. Cirka 200 meter väster härom finns ett stråk av hålvägar (L2011:5700, L2011:5059, L2011:5011 och L2011:5077) som följer samma riktning och möjligen kan tolkas som en annan version av samma vägsträckning.

Inom området har platser för torp, dvs torp som finns markerade på historiska kartor registrerats som möjliga fornlämningar. Det rör sig om fyra platser. På inga av platserna finns spår av husgrunder.

Inom den nu försvunna enheten Råtthemmet finns ett större område med berg i dagen och odlade ytor, vilket är inhägnat med stenmurar som effektivt spärrar av alla passager mellan bergen (L2011:5075). Upp till ytan leder en väg med uppbyggd vägbank (L2019:4371). Undantaget stenmurarna har området karaktären av en torplämning, men inga husgrunder kunde identifieras. Det finns heller inget torp markerat på denna plats på någon av de historiska kartorna.

Inom Västra Eldslösa finns ett större område där det finns fossil åker, bestående av tegskiftad mark, samt en hålväg (L2019:4413, L2011:5078). Tegarna redovisas delvis på en karta från år 1798.

Inom området finns också spår av andra aktiviteter, som varit viktiga ekonomiskt och som sannolikt tillhör nyare tid. Vid en bäck vid Västra Eldslösa finns lämningar av en kvarn, inklusive den dammvall som tillhört anläggningen (L2019:4367, L2019:4379). Inom Västra Eldslösa framkom också en kolbotten efter en resmila (L2019:4467). Inom området har också framkommit tre stenbrott där granit brutits (figur 7 och 8). Borrhål visar att de använts som tidigast under 1700-talet (L2019:4345, L2019:4348 och L2019:4385).

Sammanfattande synpunkter

Sammanlagt har ungefär 85 möjliga boplatslägen utpekats inom det 480 hektar stora utredningsområdet (figur 9). På grund av det stora antalet har dessa inte numrerats eller beskrivits i tabell. En grov indelning har gjorts med dels lägen som är särskilt intressanta med avseende på stenåldersaktiviteter, dels lägen som är mera generellt intressanta för flera tidsperioder, men särskilt för äldre järnålder.

Den arkeologiska utredningen har visat att det finns stor potential för att boplatser från mesolitikum kan finnas dels inom det sandiga området i norr, dels i anslutning till den stora våtmark som breder ut sig i utredningsområdets södra del. Ett stort antal möjliga boplatslägen har utpekat med utgångspunkt i detta resonemang (figur 10).

Hällkistan som ligger centralt i området har också legat centralt placerad i ett större neolitiskt/äldre bronsålders landskapsrum. Betesdriftens behov har varit en lokaliserande faktor, där stora våtmarker och plana partier med hög bonitet ingått. I närheten har funnits ett bäckdrag som lett ner till Svartån. Boplatser antas ha legat på den väldränerade moränmarken i hällkistans närhet.

Från äldre järnålder finns en fornborg, stensättningar och skålgropslokaler som tillsammans pekar mot att området utgjort en central bygd under perioden. Det finns anledning att förvänta sig att det här funnits ett flertal gårdar under perioden. Möjliga boplatslägen som relaterar till detta resonemang har utpekats.

Forskningen har visat att yngre järnålderns bebyggelse kan finnas i anslutning till de historiska bytomterna. Lägen med utgångspunkt i detta resonemang har därför utpekats.

Publik arkeologi

Det finns flera platser/områden som utifrån de arkeologiska lämningarna har ett högt upplevelsevärde, samtidigt som de ligger intill motionsspår eller områden för friluftsliv där många människor rör sig till fots. Utökad skyltning här skulle kunna vara en möjlighet, något som ligger i linje med Mjölby kommuns kulturarvsplan.

Förslag på sådana lämningar som med fördel kan tillgängliggöras genom skyltning är:

Hålväg – L2011:4672
Hålvägssystem – L2011:5475 samt L2011:5016
Stenbrotten – L2019:4345 och L2019:4348
Hällkista – L2011:5021
Fornborg – L2011:4564
Tegskiftad fossil åkermark samt hålväg – L2019:4413, L2011:5078
Stensträngsinhägnad fossil åkermark samt vägbank – L2011:5975 respektive L2019:4371
Kolbotten – L2019:4467
Kvarnlämning med dammvall – L2019:4367, L2019:4379

Referenser

Bengtsson, L. 2004. Bilder vid vatten. Kring hällristningarna i Askum sn, Bohuslän. Gotarc series C. Göteborg.

Borna-Ahlkvist, H. 2002. Hällristarnas hem. Gårdsbebyggelse och struktur i Pryssgården under bronsålder. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 42. Stockholm.

Bååth, K. 1983. Öde sedan stora döden var. Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. Diss. Lund: Univ. Lund.

Carlsson, T. 2014. Perspectives on the Mesolithic–Neolithic transition in Östergötland, Easten Middle Sweden. Stockholm.

Carlsson, T. & Helander, A. 2014. This is the place to be. Perspectives on the Mesolithic-Neolithic transition in Östergötland, Eastern Middle Sweden. Stockholm.Carlsson, T., Kaliff, A., Molin, A., Molin, F. & Sundberg K. 1997. Hulje. Boplats, skärvsten och gravar. E4-syd. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1996:63. Stockholm.

Eklund, S. & Larsson, L. 2005. Stenåldersgård och järnåldersbygd i Svartådalen. Bosättningar från neolitikum och äldre järnålder. Tre arkeologiska undersökningar vid Riksväg 32 mellan Boxholm och Bleckenstad. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 2002:39. Stockholm.

Hansen, J. 2015. Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde – et bebyggelseshistorisk regionalstudie. Opubliserad doktorsavhandling. Syddansk Universitet, Odense.

Hedvall, R. 1995. Agrarbebyggelse i Östergötland under järnålder och medeltid. Medeltida agrarbebyggelse och exploateringsarkeologi – kunskapspotential och problemformulering. Artiklar från seminariet på Lövsta Bruk, november 1993. Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm, rapport 1995:20:33–37. Stockholm.

Kaliff, A. 1999. Arkeologi i Östergötland. Scener ur ett landskaps förhistoria. OPIA 20. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Uppsala.

Kaliff, A., Carlsson, T., Molin, F. & Sundberg, K. 1997. Mörby. Östergötlands äldsta boplats. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1997:38. Stockholm.

Karlenby, L. 2014. Boplatslämningar i Eldslösa. Utredning inom fastigheterna Mjölby 40:7 och Eldslösa 10:1, Mjölby socken och kommun, Östergötland. Arkeologisk utredning, etapp 1 och 2. Arkeologgruppen AB, rapport 2014:27. Örebro.

– 2015. Spår av mänskliga aktiviteter inom Sjunningsfält i Mjölby. Förundersökning inom fastigheten Mjölby 40:7, Mjölby socken och kommun, Östergötland. Arkeologisk förundersökning. Arkeologgruppen AB, rapport 2015:29. Örebro.

Larsson, M. 1996. Högby. Mesolitiska och senneolitiska boplatser vid Högby i Östergötland. Bosättningsmönster och materiell kultur. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1996:35. Stockholm.

Larsson, T.B. 1993. Vistad. Kring en befäst gård i Östergötland och östersjökontakter under yngre bronsålder. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 4. Umeå.

Larsson, T.B.& Hulthén, B. 2004. Vistad ’88 revisited. Ceramological analyses and Lusatian connections.Archaeology and environment 8. University of Umeå, Department of archaeology and sami studies. Umeå.

Lindeblad, K. & Tagesson, G. 2005. Byn och staden. Stora Ullevi och Linköping. I: A. Kaliff & G. Tagesson (red). Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria i Linköpingsbygden. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 60. Stockholm.

Molin, A. & Molin, F. 2003. Väderstadsprojektet. En senneolitisk boplats vid Abbetorp. Arkeologiska undersökningar av en boplats samt fossila odlingslämningar. Delområde 12 och 13. Riksantikvarieämbetet. UV Öst, rapport 2003:29. Stockholm.

Myrdal, J. & Söderberg, J. 1991. Kontinuitetens dynamik: agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. Stockholm.

Nielsen, A-L. 2005. Under Biltema och IKEA. Ullevi under 1500 år. I: A. Kaliff & G. Tagesson (red). Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 60. Stockholm.

Nilsson, P. 2017. Brukade bilder [Elektronisk resurs] Södra Skandinaviens hällristningar ur ett historiebruksperspektiv. Diss. Stockholm: Stockholms universitet. Stockholm.

Nyberg, P. 2014. Schaktningsövervakning i samband med schaktning för fjärrvärme i Mjölby. Invid RAÄ 286 och 287. Östergötlands museum. Rapport 2017:27. Linköping.

Olofsson, A. Bland gravar och stensträngar i Eldslösa. Arkeologisk utredning etapp 2. RAÄ 144:1–2 och 218:1. Östergötlands museum. Rapport 2017:23. Linköping.

Petersson, M. 2006. Djurhållning och betesdrift. Djur människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder. Linköping/Uppsala.

– 2014a. Hulje – en boplats med lämningar från tidigneolitikum och äldre järnålder. Riksantikvarieämbetet. UV Rapport 2014:138. Stockholm.

– 2014b. Jordlös eller elit – bebyggelse och social skiktning i äldre järnålderns Östergötland. I: A. Carlie (red.). Att befolka det förflutna. Fem artiklar om hur vi kan synliggöra människan och hennes handlingar i arkeologiskt material. Från Nordic Tag mötet 2011 på Linnéuniversitetet. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Skoglund, P. 2005. Vardagens landskap: lokala perspektiv på bronsålderns materiella kultur. Diss. Lund: Lunds universitet. Stockholm.

SOL. Svenskt ortnamnslexikon. 2003. Wahlberg, M. (red.). Utg. Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). Uppsala.

Stenvall, J. 2007. En Vråboplats i Kimstad. Inför ombyggnad till ny pendeltågstation i Kimstad. RAÄ 258 – mesolitisk och neolitisk boplats inom fastigheten Ask 5:1, invid järnvägen och länsväg 215. Riksantikvarieämbetet. UV Öst, rapport 2007:45. Stockholm.

Westermark, A. 2016. En mesolitisk boplats samt utmarksaktiviteter under yngre järnålder på Malmens flygplats. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2016:9. Stockholm.

Zetterlund, P. & Petersson, M. 2019. Hulje, Mjölby 40:4. Boplatser och fossila odlingslämningar. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2019:78. Stockholm.

Web

Fornsök. Riksantikvarieämbetets öppna arkiv.
https://app.raa.se/open/fornsok/

SDHK. Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven.
https://sok.riksarkivet.se/sdhk

Arkiv

RA (Riksarkivet) C23 (Riksarkivet). Jordebok över gods i Östergötland, Småland och Västergötland 1482. Ivar Axelsson Totts gods.

Historiska kartor

LSA. Lantmäteristyrelsens arkiv
LMA. Lantmäterimyndigheternas arkiv

Mjölby

LSA D68-26:7. Ägor till Gravgården. Avmätning 1753. Per Träskman.
LSA D68-26:8. Storskifte 1770. Adam Vadman.
LSA D68-26:11. Enskifte 1828. Jonas Kristofer Lagergren, Vilhelm Fredrik Bergman.

Kattkälla

LSA D18:10 13. Geometrisk avmätning 1695. Anders Vetterman.
LSA D68-26:2. Geometrisk avmätning 1718. Matias Sundvall.
LSA D68-26:9. Storskifte 1806. Erik Peter Zetterstedt.

Västra Eldslösa

LSA D13:42-3 50-1. Geometrisk avmätning 1689. Samuel Melander.
LSA D68-8:4. Storskifte 1769. Adam Vadman och Fredrik Vadman.
LMA 05-MJÖ-88. Laga skifte 1839.

Östra Eldslösa

LSA D13:42-3 50-1. Geometrisk avmätning 1691. Samuel Melander.
LSA D68-8:1. Laga delning utmark 1747. Per Träskman.
LSA D68-8:2. Laga delning tomter 1748. Mathias Hackzell, Peter dä Embring.
LSA D68-8:5. Storskifte 1798. Erik Peter Zetterstedt.
LSA D68-8:7. Laga skifte 1877–1878. Karl Teodor Kristofer Flodman.

Rothemmet (Råtthemmet)

LMA 05-MJÖ-101. Laga skifte 1845.

Kolstad

LSA D68-19:1. Geometrisk avmätning 1698. Anders Vetterman.
LSA D68-19:3. Storskifte på utmark 1800. Erik Peter Zetterstedt.
LSA D68-19:5. Laga skifte 1858. Ernst Olof Viman.

Administrativa uppgifter

SHMMs dnr: 5.1.5-00681-2019.
Länsstyrelsens dnr: –.
Uppdragsnr: –
SHMs projektnr: 750614280.
Intrasisprojekt: A2019_128.
Undersökningstid: september 2019.
Projektgrupp: Maria Petersson, Alf Ericsson och Fredrik Molin.
Underkonsulter: –.
Exploateringsyta: – kvadratmeter/löpmeter.
Undersökt yta: 480 hektar.
Läge: Fastighetskartan, blad 08533.
Koordinatsystem: Sweref 99 TM.
Höjdsystem: Rikets, RH 2000.
Dokumentationshandlingar: Analoga dokumentationshandlingar förvaras i Statens historiska museers arkiv (SHM), Stockholm. Digitala dokumentationshandlingar lagras tillsammans med Intrasisdatabasen.
Fynd: inga fynd.

Bilaga. Samtliga lämningar i KMR

Samtliga lämningar i kulturmiljöregistret (KMR) inom området.

Lämnings-nr	Lämningstyp	Typ	Antikvarisk bedömning	Kommentar	Besökt	Upplevelsevärde o.d.
2008:7464	Fossil åker	Bandformig	Övrig kulturhistorisk lämning	Terrasskant. Tidigare registrerad som hålväg.	20190910	Saknas
2011:3824	Grav – uppgift om typ saknas	Fyndplats för skelettdelar	Övrig kulturhistorisk lämning	Källa: ATA 8/4 1926, brev från Cnattingius	20190910	saknas
2011:4460	Fornlämningsliknande bildning		Ej kulturhistorisk lämning	Naturbildning		
2011:4547	Hägnadssystem	Stensträngs-system	*Fornlämning*			
2011:4564	Fornborg		*Fornlämning*			Högt
2011:4598	Gränsmärke		Övrig kulturhistorisk lämning			
2011:4599	Gränsmärke		Övrig kulturhistorisk lämning			
2011:4620	Hällristning	Skålgrop	*Fornlämning*			
2011:4672	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2011:4761	Fornlämningsliknande bildning		Ej kulturhistorisk lämning	Ligger inom bytomt		
2011:4869	Övrigt		Övrig kulturhistorisk lämning	Grindstolpar med inskriptioner: AW respektive 1864		
2011:4971	Gravfält		*Fornlämning*	12 identifierade gravöverbyggnader		
2011:4979	Stenkrets/stenrad	Domarring	*Fornlämning*		20190910	Svår att se, saknar upplevelsevärde
2011:4980	Stenkrets/stenrad	Domarring	Övrig kulturhistorisk lämning		20190910	Svår att se, saknar upplevelsevärde
2011:4999	Stensättning		*Fornlämning*		20190910	
2011:5011	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2011:5016	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*		20190916	Högt
2011:5017	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*		20190916	Högt för den norra färdvägen i systemet
2011:5021	Stenkammargrav	Hällkista	*Fornlämning*			Högt upplevelsevärde
2011:5022	Hög		*Fornlämning*	På impediment		
2011:5059	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2011:5075	Hägnad	Stenmur	Övrig kulturhistorisk lämning	Stenmursinhägnat område med fossila odlingsytor och röjningsrösen		Mycket högt upplevelsevärde
2011:5077	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2011:5078	Hägnadssystem	Stensträngs-system	*Fornlämning*	Fägata		Högt upplevelsevärde i området
2011:5137	Hägnadssystem	Stensträngs-system	*Fornlämning*			
2011:5140	Färdväg	Hålväg	Möjlig fornlämning			
2011:5161	Hägnad	Stensträng	Fornlämning			
2011:5205	Fornlämningsliknande lämning		Möjlig fornlämning	Stensättningsliknande lämning		
2011:5206	Hägnad	Stensträng	Möjlig fornlämning	Bedöms som stenvall av röjningssten		
2011:5240	Fornlämningsliknande bildning		Ej kulturhistorisk lämning			
2011:5275	Färdväg	Hålväg	Möjlig fornlämning			
2011:5295	Hällristning	Skålgrop	*Fornlämning*			
2011:5431	Hällristning	Skålgropar	Fornlämning			
2011:5475	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*		20190915	

Lämnings-nr	Lämningstyp	Typ	Antikvarisk bedömning	Kommentar	Besökt	Upplevelsevärde o.d.
2011:5489	Hällristning	Skålgropar	*Fornlämning*			
2011:5504	Fornlämningsliknande lämning		Övrig kulturhistorisk lämning	Stenblock med gropar	20190910	Saknas
2011:5624	Gravfält		Ingen antikvarisk bedömning	Undersökt och borttaget år 1937. Fyra stensättningar (brandgravar) och en skelett-grav. Fynd: skära, fibula, nål brända och ben		
2011:5636	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2011:5637	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2011:5700	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2011:5720	Stensättning		*Fornlämning*			
2011:5768	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*	Markerad som väg på 1695 års karta över Kattkälla	20190910	Högt upplevelsevärde, rekommenderar uppskyltning
2011:5775	Stensättning		*Fornlämning*	På igenslyat impedimet		
2011:5779	Hägnad	Stensträng	Möjlig fornlämning			
2011:5780	Röjningsröse		Övrig kulturhistorisk lämning			
2019:4331	Stensättning		*Fornlämning*			Högt upplevelsevärde i området
2019:4343	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2019:4345	Brott/täkt		Övrig kulturhistorisk lämning	Stenbrott, granit		Högt upplevelsevärde
2019:4348	Brott/täkt		Övrig kulturhistorisk lämning	Stenbrott, granit		Högt upplevelsevärde
2019:4351	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2019:4352	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2019:4353	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2019:4354	Lägenhetsbebyggelse	Torp	Ingen antikvarisk bedömning	Markerat på 1691 års karta över Östra Eldslösa.		
2019:4355	Lägenhetsbebyggelse	Torp	Ingen antikvarisk bedömning	Markerat på 1798 års karta över Östra Eldslösa.		
2019:4357	Lägenhetsbebyggelse	Torp	Ingen antikvarisk bedömning	Markerat på 1691 års karta över Östra Eldslösa.		
2019:4358	Stensättning		*Fornlämning*	Kvadratisk stensättning		
2019:4367	Brott/täkt		Övrig kulturhistorisk lämning	Stenbrott, granit		Högt upplevelsevärde
2019:4368	Lägenhetsbebygglese	Torp	Ingen antikvarisk bedömning	Namn: Hagadal		
2019:4371	Färdväg	Vägbank	Övrig kulturhistorisk lämning	Leder upp till stenmurs-inhägnat område L2011:5075		Högt upplevelsevärde
2019:4379	Dammvall		Övrig kulturhistorisk lämning	Tillhör kvarn L2019::4385		
2019:4385	Kvarn		Övrig kulturhistorisk lämning			Högt upplevelsevärde
2019:4403	Bytomt/gårdstomt		Möjlig fornlämning	Västra Eldslösa bytomt		Högt upplevelsevärde
2019:4407	Bytomt/gårdstomt		Möjlig fornlämning	Östra Eldslösa bytomt		
2019:4408	Stensättning		Möjlig fornlämning			
2019:4409	Stensättning		Möjlig fornlämning			
2019:4413	Fossil åker	Bandformig	Övrig kulturhistorisk lämning	Tegindelat område		Högt upplevelsevärde
2019:4415	Stensättning		*Fornlämning*			I område med högt upplevesevärde
2019:4423	Stensättning		*Fornlämning*			I område med högt upplevesvärde

Tabellen fortsätter på nästa sida.

Lämnings-nr	Lämningstyp	Typ	Antikvarisk bedömning	Kommentar	Besökt	Upplevelsevärde o.d.
2019:4434	Röjningsröse		Övrig kulturhistorisk lämning	Kan vara vägbank		
2019:4467	Kolningsanläggning	Kolbotten, resmila	Övrig kulturhistorisk lämning			
2019:6723	Boplats		*Fornlämning*	Skärvsten, 7 kvartsavslag		
2019:6729	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2019:6735	Färdväg	Hålväg	*Fornlämning*			
2019:6742	Färdvägssystem	Hålvägs-system	*Fornlämning*			
2019:6755	Hägnad	Stensträng	*Fornlämning*			
2019:6759	Fyndplats		Möjlig fornlämning	Skärvsten, kan indikera boplats		
2019:6767	Fyndplats		Möjlig fornlämning	Skärvsten, kan indikera boplats		

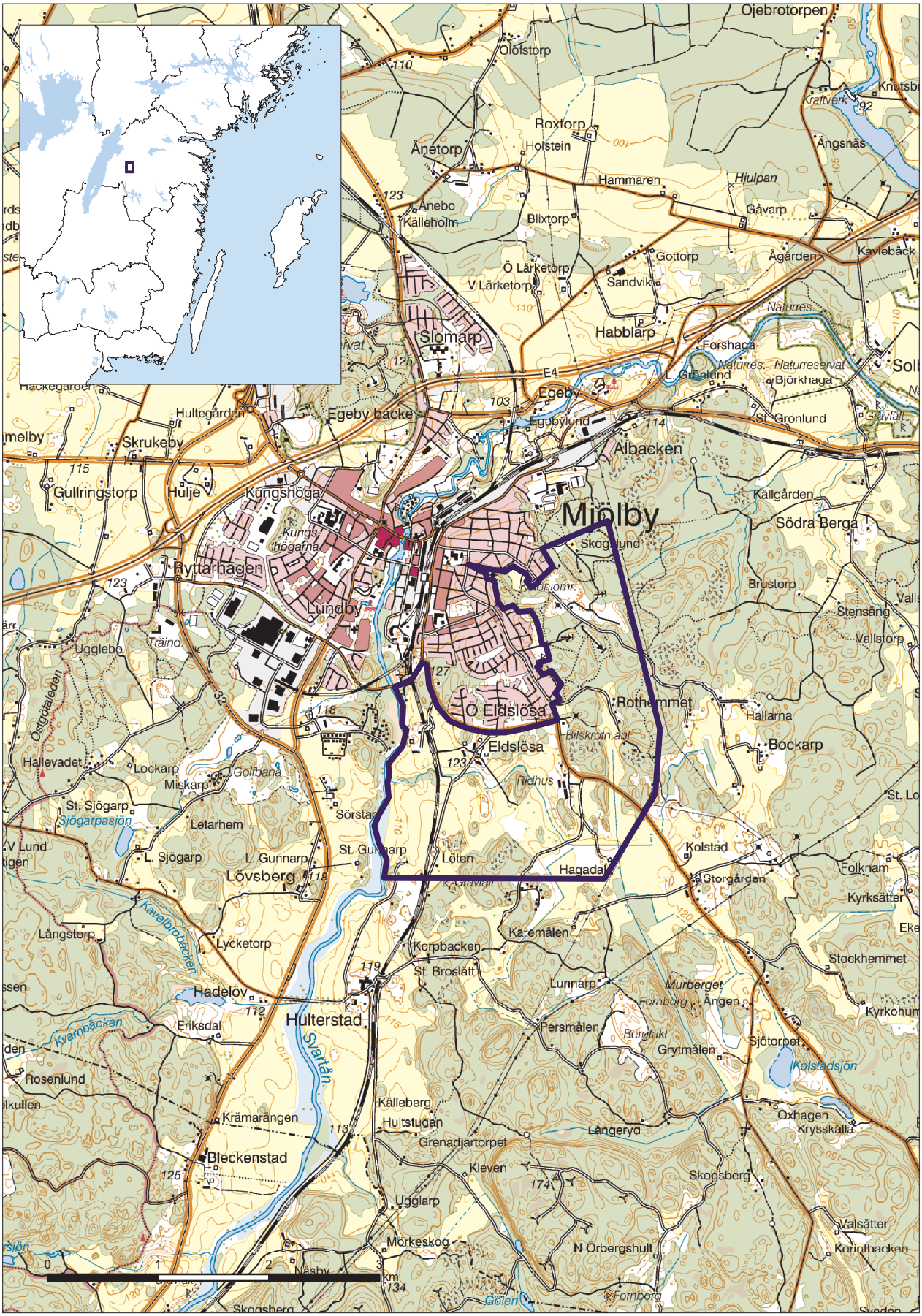

Figur 1. Läget för utredningen markerat på utdrag ur GSD-Terrängkartan, skala 1:50 000, och Sverigekartan.

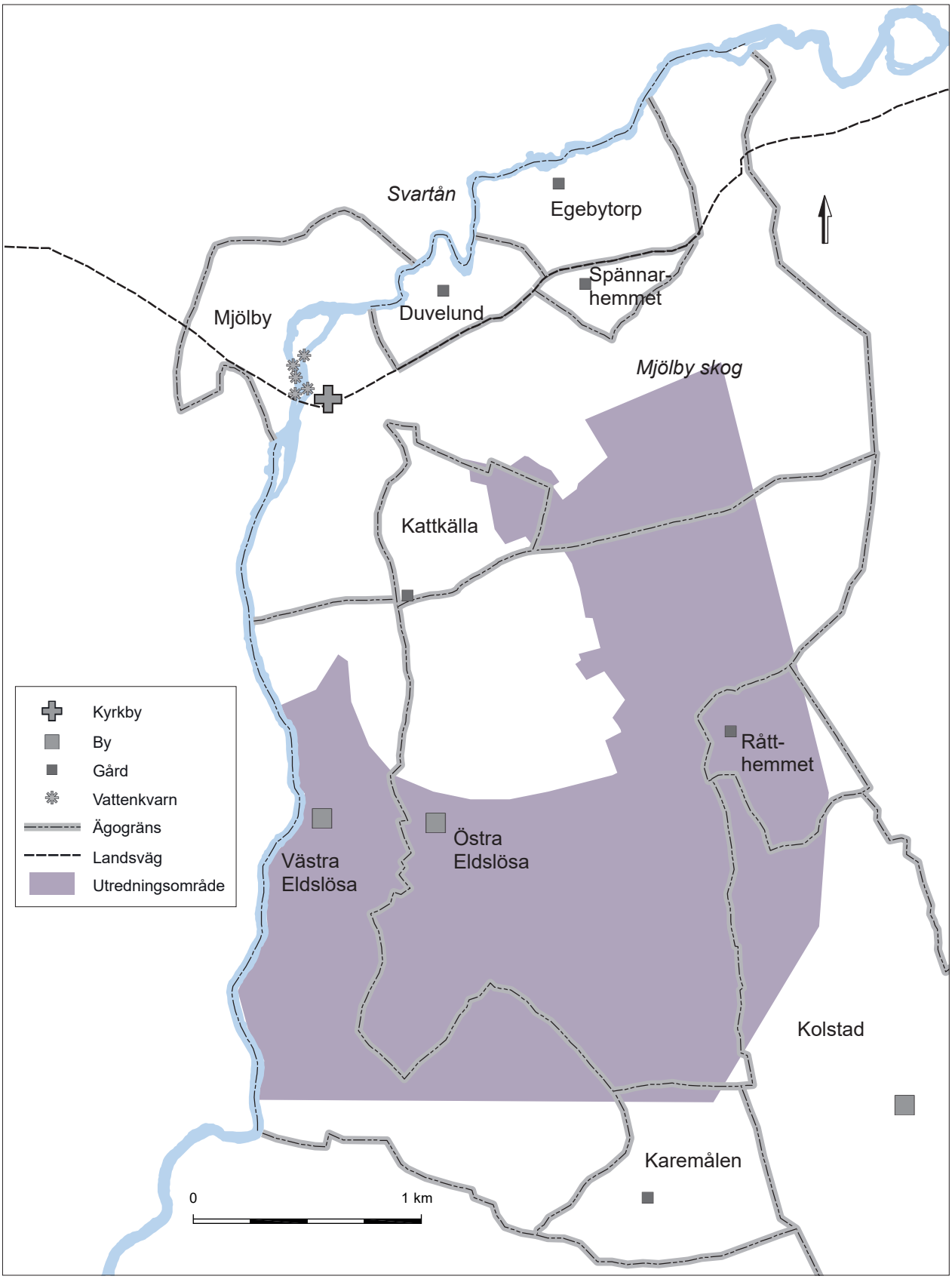

Figur 2. Mjölbytrakten öster och söder om Svartån på 1600- och 1700-talen. Eldslösa och Kolstad är förhistoriska enheter. Kattkälla, Råtthemmet och Karemålen är medeltida nybyggen som avsöndrats från sina respektive moderbyar. Eldslösa delades senast under äldre medeltid i två skilda enheter – Västra och Östra Eldslösa. Ursprunget till Mjölby är ovisst. Antingen är det en by som avsöndrats från Eldslösa i samband med tillkomsten av kvarndriften under äldre medeltid eller så går kvarnbyn tillbaka på en förhistorisk enhet som hetat något annat. Ägogränserna är först belagda på 1600- och 1700-talen, men torde i vissa fall vara från yngre järnåldern, medan andra är från medeltiden. Källa: Lantmäteriakter i LSA. Skala 1:25 000. Karta och grafik: Alf Ericsson.

Figur 3. Bytomten i Västra Eldslösa, markerat på utdrag ur en geometrisk avmätning från år 1689.

Figur 4. Äldsta kartan över Kattkälla, år 1695 (LSA D18:10:3).

Figur 5. Hålvägen i Kattkälla (L2011:5768). Foto från norr: Alf Ericsson.

Figur 6. Nyfunnen stensättning (L2019:4415). Foto från söder: Alf Ericsson

Figur 7. Stenbrott (L2019:4345). Foto från öster: Alf Ericsson.

Figur 8. Borrhål i stenbrottet (L2019:4345). Foto från nordöst: Alf Ericsson.

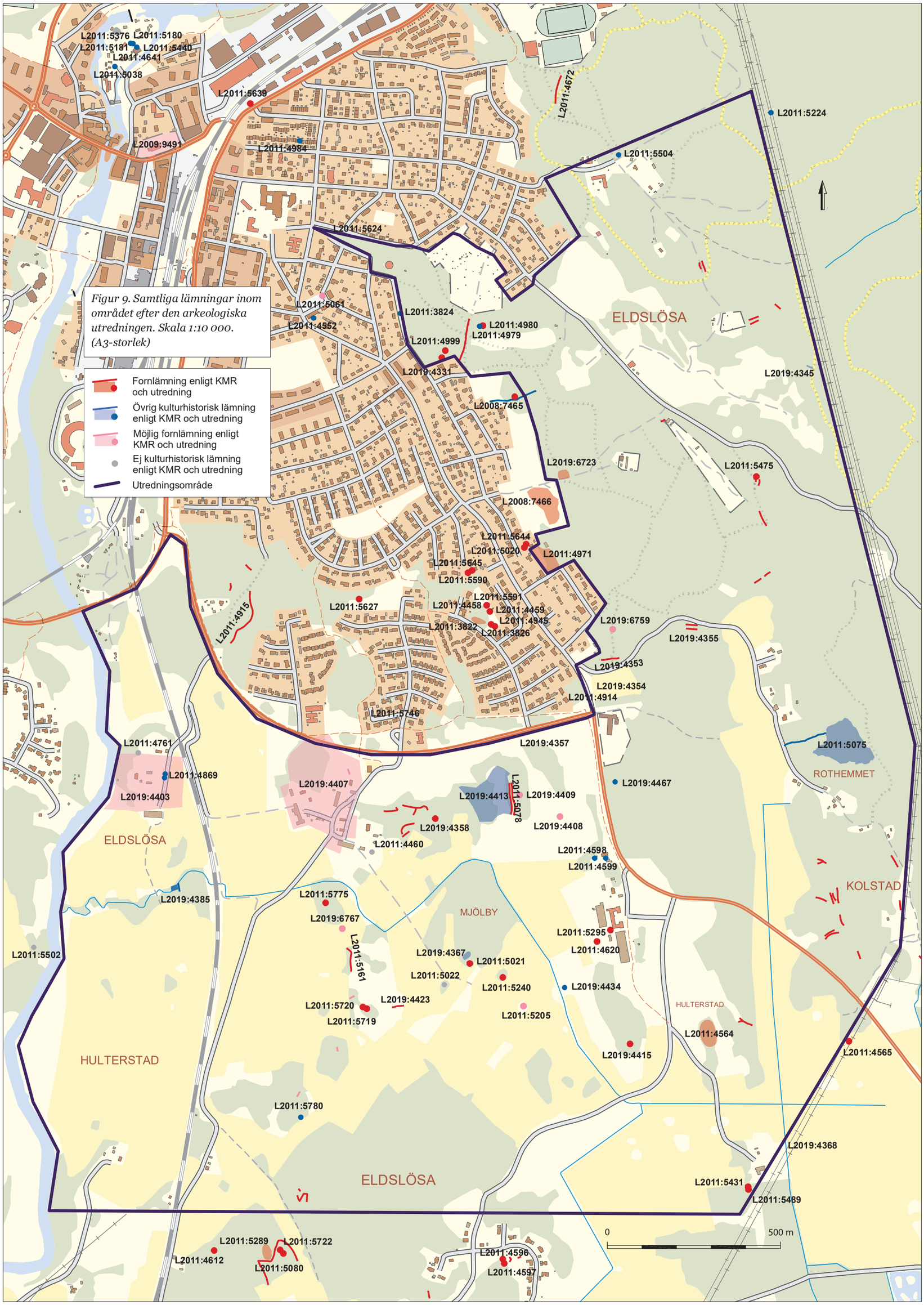

Figur 9. Samtliga lämningar inom området efter den arkeologiska utredningen. Skala 1:10 000. (A3-storlek)

- Fornlämning enligt KMR och utredning
- Övrig kulturhistorisk lämning enligt KMR och utredning
- Möjlig fornlämning enligt KMR och utredning
- Ej kulturhistorisk lämning enligt KMR och utredning
- Utredningsområde

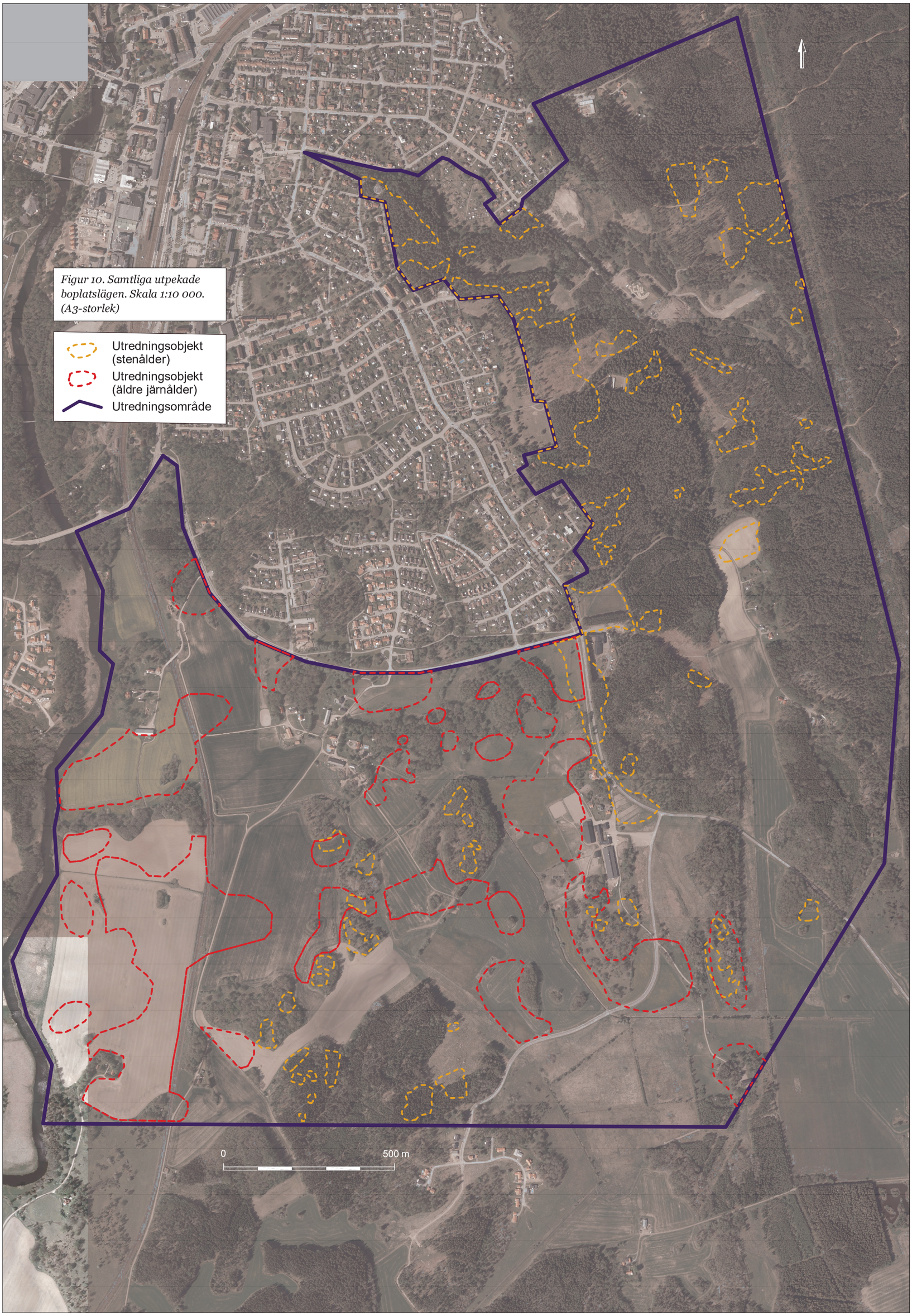

Figur 10. Samtliga utpekade boplatslägen. Skala 1:10 000. (A3-storlek)